THE PICTURE OF THE WORLD IN THE TATAR LITERATURE OF SIBERIA

Gulfiya Maratovna Talipova,
Tyumen State University,
10 Semakova Str., Tyumen, 625003, Russia,
gulfiya.talipova@yandex.ru.

Flera Sagitovna Sayfulina,
Kazan Federal University,
18 Kremlevskaya Str., Kazan, 420008, Russia,
fsaifulina@mail.ru.

This paper aims to describe the peculiarities of the picture of the world that exists in the Tatar literature of Siberia. The characteristic features of Tatar-Siberian mentality and its authors' individual perceptions of the world depicted in the fictional narrative are studied in the works of Siberian-Tatar writers – the playwright Yakub Zankiyev; and, the poets Bulat Suleymanov and Shaukat Gadelsha. The psychological portrait of the Siberian-Tatars, the moral and ethical rules of their lives and their attitudes towards the world and nature are at the centre of their literary images. Their reference to Siberian folklore, its rich history and historical figures, and unique mythology also enrich the picture of the world. As it is written in such a geographically unique area and characterized by its particular features, this regional literature describes its unique literary heritage.

Key words: Tatar literature, Siberian-Tatars, national literature, regional literature, literary picture of the world.

When it comes to literature, along with the terms "world literature", "people's literature", and "national literature", the term "regional literature" has come into use in recent years. The Tatar people have always lived in different regions that differ from each other in terms of landscape, nature and living conditions. The works written in the same geographical area and having their own unique characteristics represent a regional literature. The literary heritage of every region is considered to be a unique part of the national literary heritage.

The national literature has been properly studied by different scientists. As for the analysis of regional literature it only became urgent in the last quarter of the 20th century. The importance of this branch was strengthened by the introduction of the regional component as an integral part of literary education, and the necessity for new approaches to the literary work. The above-mentioned process was intensified by scientific conferences devoted to regional literatures.

There are a lot of writers from the "literary periphery" – various regions of Russia – who have engraved their names in gold letters in the history of national literature. The talented writers Shamsutdin Zaki, Musa Akyegetzade, Zahir Bigiyev, Shaekhzade Babich, Dardemand, Sagit Ramiyev, Majit Gafuri, Mirkhayder Fayzi, Galimjan Ibrakhimov, Fatkhy Burnash, Gadel Kutuy, Mirsay Amir, Fatikh Karim, Musa Jalil, and others were born in Bashkortostan, Penza, Saratov, Rostov-on-Don, Ulyanovsk, Orenburg, and Siberia. The increase in writers born in Tatarstan and the Tatar regions of Bashkortostan, who gained a national education and were formed under the influence of literary and historical conditions, on the one hand, and the decrease of regional literary works, on the other hand, make the scientific study of the regional literature both urgent and important. Among the main features of the Tatar literature education are included: paying attention to regional literatures, creating conditions for their development, studying this literary heritage in the frame of general literary trends, and revealing their ideological and aesthetic values as well as determining their place in the literary process. This paper studies the Tatar literature of the Tyumen and Tobolsk regions as part of Siberian literature.

The reflection of the mentality of certain peoples and ethnicities is considered to be one of the main features of national literature. The psychological portrait of a nation, the moral and ethical rules of their lives and their attitudes towards the world are at the centre of the literary art. The main feature of Tatar literature is putting forward humanism and human values. Of course, these works are based on a historical background: the history of

people and the attitude of society towards its history are reflected in them.

In the literary criticism the term "regional literature" is defined as "works depicting a certain region (usually, a rural one) and its people" [1: 864]. Literary scholars use the term "local colouring" as a synonym of the above-named term, which in fictional narratives depicts "features of regional national life, nature and language" [2: 217]. The description of geographical and social features of a region integrates these both terms. So, the literature depicts the history of regional people, their way of life, and their customs, features and characters that were formed as a result of communication with other nations.

This paper presents the literature of Siberian-Tatars as a peculiar part of our national literature. The changes in the world at the end of the 20th century greatly influenced the study of the national literature, culture and history of the peoples living in Russia, including Siberian-Tatars. The idea of preserving the native language as a basis for national literary art has enhanced this problem in the region. As a result, over ten years, scientists have written dissertations and monographs on the language, culture and literature of the Tatars of the Tyumen region [3-10].

The purpose of this paper is to study the features of the picture of the world in the Tatar literature of Siberia. There are many definitions of the term "the picture of the world" in the scientific works on literary criticism: "…people's common perception of the objective reality" [11: 231]; "subjective image that incorporates all the information about the objective reality created by people, about the whole world and its parts" [12: 177]; "reality observing system distinguished in fictional narratives or writers' works" [13: 58], etc. Today, dozens of monographs on studying the reflection of a newly-created picture of the world in the literatures of the peoples of Russia, including the works by Tatar writers, prove the relevance of the chosen theme [14-20].

In the second part of the 20th century the name of Yakub Zankiyev became famous among Tatar readers thanks to the epical dilogy "*Irtesh taŋnary*" ('Dawns of the Irtysh') (1988) [21: 286]. Its publication was a great literary event for the Tatars of Tyumen and Tobolsk. As the sample of regional literature about the specific life of the Tatars outside Tatarstan, the work represented a new theme in Tatar literature. The writer-scientist and literary critic V. Rogachev in his introduction to the poem "*Irtesh taŋnary*", translated into Russian, wrote: "…such peoples as Siberian-Tatars that were able to preserve their culture and traditions for centuries deserve respect and their own literature as a chronicle of their spiritual life" [22: 8].

The contradictory historical events of our country are highlighted against the background of the fate of Siberian-Tatars in the novel. The character and behaviour of the peculiar heroes were revealed with the help of customs and tradition in the historical and natural life conditions. The gallery of particular details, symbols and unique characters distinguishes this novel among the other works on the "rural" theme in the history of the Tatar literature.

The author successfully continues his work in creating the national picturesque regional literature in his novel "*Yalkynda ötelgän mäkhäbbät*" ('Flame Burned Love') (1999), which was written at the end of his creative work. The pen master taught children all his life and wrote more than two hundred publicistic articles and feuilletons that deserve attention.

The works by Yakub Zankiyev are a great source for studying the features of the world picture in a literary text. "The artist shows the reality that is certainly reflected in his mind. An objective reality is transformed into a new distinctive reality. It is the very literary picture of the world created by the author in the literary art" [23: 4]. Identifying the ways of conveying national mentality and perceiving the world in fictional narratives helps to reveal the peculiarities of the writer's works. As it is well known, '…the literary picture of the world reflects the writer's individual perception of the world. In the content of a literary work it is achieved with the help of linguistic means and individual imagery" [24: 65].

Consisting of two books the novel "*Irtesh taŋnary*" ('Irtesh dawns') by Yakub Zankiyev depicts the tragic fate of the Tatars living in the regions of Tobolsk and the Irtysh during the revolution and the Great Patriotic War. The writer showed the life of villagers working double shifts and the life of a country teacher with his mission to serve people on the background of the fate of the country and historical tragedies.

The identification of the semantic function reflected in mythological motifs and elements of folklore in the plot helps to reveal the peculiarities of the picture of the world in the literature of the Siberian region. Preserved until today, the customs, traditions and folk beliefs show the spiritual and cultural richness of the people and present the synthesis of a word, music and play [25: 5].

It should be noted that folklore is a part of the picture of the world in Yakub Zankiyev's works. According to the author, the aim of writing literary works is to preserve national spiritual values and the folklore of Siberian-Tatars as well as to transmit them to future generations [26: 5]. His works are distinguished with the richness of folklore genres included in the plot of the text. The legends about the history of Siberian-Tatars, the customs and traditions of their daily lives, and the proverbs and sayings about their experiences used in the dilogy, help to create the picture of the world and disclose the nature of the characters. The most important attention in the novel "*Irtesh taŋnary*" is paid to the legends about great figures of history and important events.

The image of Khan's wife Suzge is one of the most beautiful and poetic images of Siberian folklore. The information about her is still kept in the Kungur chronicle and "The history of Siberia" by G.F.Miller. Some sources indicate that she was brought up by Kuchum Khan from Kazan; yet others show her to be the daughter of the Kazakh ruler. The story about Suzge and Kuchum Khan covers an entire separate chapter in the second book of the novel-dilogy. The history of the Yalan village chronotob in the novel is connected with the image of this famous Khan as well. The described dramatic events are interwoven with the legend about "*Altyn mögez utravy*" ('The Golden Horn Island'). This legend also haunted Khan's treasure hunters in the 20th century. These additional images in the storyline enrich the plot and excite interest. So, the story presents a strange world, unknown to Tatar readers.

Totemic legends showing the worldviews of Siberian-Tatars occupy a place in the works by Ya. Zankiyev. The legend about the woman who raised the bear cub by feeding it breast milk shows not only the deep relationship between man and nature, but also the existence of ancient beliefs about their unity.

This peculiarity is also reflected in his novel "*Yalkynda ötelgän mäkhäbbät*". The legend "*Kyzlar tavy*" ('The Girls' Mountain') is closely connected to the ideological and aesthetic formation of the novel. The courage of hetaeras in the travelling Khan's Palace helps to convey the desire of the regional people for freedom [27: 312]. "The girls in green (the esh girls)" related to the family history of the main character Nuriya – the legend about forest girls – fits well into the plot of the novel. In the minds of Siberian-Tatars these semi-mythological images are perceived as living in the Siberian forests close to people; the bright devil-girls in green made boys fall in love with them, left them in the forest and lived with them… It is very interesting that even in the 21st century such mythological legends and fairytales are perceived as true to life stories by Siberian-Tatars living in taiga.

In order to describe people's lives in detail, a lot of examples of calendar and family customs are given. The Turk's expression "*küzeŋ aytyn*" existing today in the form of wishes originates from Siberian-Tatars' "*kuzaytyn*" custom – the festive table set in honour of a person returning from a long trip, which is preserved to this day. The author mentions it in his work several times. Apart from these, there are many beliefs and prejudice bound with experiments, the forces of nature, and the animal world in the literary work. The multi-stage wedding ceremony is described in detail in the novel: asking a girl to be a wife, giving a wedding invitation, meeting a groom, seeing a girl from her parents' house to the groom's house, etc.; it introduces the reader to Siberian-Tatars' specific way of life. Examples showing that beliefs and prejudice are easily embedded in the plot include: "Being pregnant with this child I became a picky eater and ate the crane meat. The meat was very tough! That's why my daughter became very rough"; "An infant's present (long coloured threads) is distributed to guests to wish long life on the newborn and the guests"; "The happiest couple of the village should be invited first to spend a night on the bed of newlyweds"; "Girls are married in the year of the walnut tree having a good harvest"; and "If a girl doesn't fall having been thrown a hat, it was a sign from ancient times that it was time for her to get married". Proverbs and sayings which help to disclose the peculiarity of Siberian-Tatars' lives include: "If the horse is given – a man can be spoilt, if a fur coat is given – it is worn out, if the land is given – it is forever", "Like father, like son", "One does not divide the bear's skin without killing the bear", "Be far from fire, careful with water, and far from bad people", "To leave everything to chance", "It's up to a wife to make her husband a good or a bad man", and "The house with a girl will be visited by forty horsemen".

The author's poetic descriptions of a bear hunting with a hunting dog, collecting a variety of berries grown in the swamps, fishing, an elk with its calf in a summer forest, an old man feeding hay animals in the hardest frosts, etc., in his novel "*Yalkynda ötelgän mäkhäbbät*" form the ethnographic image of the lives of local people. In this

way, the literary image of Siberian-Tatars living far from the centre, near the forests, rivers and swamps is created by the author.

Ya.Zankiyev describes the daily routine, the conditions of life, and the environment in order to reveal the inner world of his characters. The description of the country's history of a certain period allows the writer to create the Siberian chronotop. The author managed to highlight the fate of the Tatar people during the huge upheavals in the history of our country in a wide epic way through the description of the people who dedicated their lives to the great goals. Due to their epic breadth, huge generalization, and reference to national and historical examples Ya.Zankiyev's works are on a par with such famous Tatar novels as "*Bezneŋ könnär*" ('Our Days') (1934) by G.Ibragimov, "*Bolganchyk ellar*" ('The Troubled Years') (1976) by M. Galay, "*Žäyaüle keshe sukmagy*" ('The Pedestrian Path') (1957) by F.Khusni, "*Onytylmas ellar*" ('The Unforgettable Years') (1949-1966) by I.Gaziz, and "*Yazgy žillär*" ('The Spring Winds') (1948) by K.Nadjmi.

The analysis of Ya.Zankiyev's works helps us understand the space model created by Siberian-Tatar writers; and his reference to cultural-historical, historical-literary and mytho-poetic contexts helps us understand and accept the peculiarities of creating the picture of the life by the author.

Bulat Suleymanov, who became known for his lyrics and the Siberian motifs in his poetry, was also raised in Siberia.

He began writing in the 1960s in the period of known change in the literary world. Suleymanov's poetry occupies a particular place not only in Siberian poetry but in the Tatar poetry of that period in general. The colourful poetic examples of his literary heritage, and his political and cultural activities in his last years raised him to the level of other outstanding Tatar personalities. His poetic heritage and social activities were aimed at preserving Siberian-Tatars in contradictory times.

From the very beginning of his literary activity he accurately determined the credo of his works and social activity:

Min töp seber
tatarymyn chygyshym
belän,
Gomer sörgän monda
minem babalarym.
Chal Irtyshnyŋ üze
kebek, boryngydan
Yashäp kilä monda
tatar balalary.
('I'm a native Siberian-
Tatar by my origin,
My ancestors lived
here.
As the grey Irtysh itself,
The Tatars have lived
here from ancient
times.')

Min kilmeshäk tügel
monda, tugan žirem,
Gomerlekkä sine
tashlap kitä almam.
Žirneŋ tartu köchen
žiŋdem, i Seberem,
Läkin sineŋ tartu köcheŋ
žiŋä almam [14: 19].
('I'm not a stranger
here, it's my native
land,
I won't be able to leave
you forever.
I have overcome the
force of gravity of the
earth, Oh my Siberia,
But I won't be able to
resist your attraction.')

B.Suleymanov emphasizes that Siberian-Tatars have their own land, which is the native land of their ancestors. This problem became urgent at the end of his literary career. It was aimed at people's determination, the study of their historical past, and the desire to preserve their culture and language: *"Äytmägez, Seberem khakynda,/ Ütkändä kargalgan žir bulgan. / Kargalsa-kargalsyn, ul minem/ Tugan žir, i tugan…"* [28: 48]. ('Don't talk about my Siberia, / It was a cursed land in the past. / So be it, it is my/ Native land, oh native…').

The foundation of B.Suleymanov's work is to create the image of his native land. The poet's biography and his place of living were different from those of the other pen masters. The names of the villages in his works, such as Sopra (the name of the poet's native village, in the Vagay region), *Bäesh*, *Räntcek*, and *Kinderle* are not only toposes that formed Siberian geography, but also the Turkic terms that preserved Tatar history. The names of cities and towns, rivers and lakes in his poetry are literary toposes. As they are the names of the poems, i.e. occupying a strong position, they are introduced to the Tatar reader to get them acquainted with a new strange area and the world that had left a mark in the poet's life. The terms in his poems "*Tobol*" ('Tobol'), "*Tübän Varta*" ('Lower Varta'), "*Ob'ta boz kitkändä*" ('When the ice is coming off on Ob'), "*Samotlorda žäy urtasy*" ('Midsummer in Samotlor'), "*Tön'yak, tundra*" ('The north, tundra'), "*Salekhardka kilgäch*" ('On coming to Salikhard') are not soulless toposes, but generalized images of the poet's native land with its symbolic meaning.

The picture of the world in the poet's works has its own peculiarities which is different from that in the generic Tatar literature: "*Chishmäläreŋ, elgalaryŋ – terekömesh. / Urmanynda Esh kyzlary yashi, imesh, / Kyrlar buylap tägärmächlär / tyk-tyk ütä, / Güya alar miŋa shuny / khäbär itä: 'Küräseŋme, sargaeshyp bette kyrlar, / Tugan yakka kaytuyŋny kötä-kötä!*" [28: 58]. ('Your streams and rivers are mercury. / The esh girls are

said to live in its forest, / The wheels are passing in the fields / rattle-rattle, / As if they / inform me about the following: "Can you see that the fields are yellow, / because of waiting and waiting for your returning home!"'). "*Esh kyzlary*" – the legend about the forest girls in green – shows the peculiarity of perceiving the world by Siberian-Tatars.

The picture of the world in Suleymanov's early works is closely connected with a Siberian topos. The winter Siberian picture is created in the traditional way: it is cold, snow-stormy, with snow drifts, and described as an unknown world for the other people: "The kingdom of darkness, the endless land of snow… There is not a single tree. As if a newborn child, This world of snow is completely naked" [28: 29]. The images of "*ochsyz-kyryysyz kar dalasy*" ('boundless steppe'), "*bush kiŋleklär*" ('open spaces'), "*usal žillär*" ('biting winds'), and "*kurgash kük*" ('leaden sky') show a cold and soulless side of the Siberian land.

This image in the poet's early works is used as an antithesis to create the heroic image of oil workers who built new cities and tried to overcome the darkness, in his poem "*Tübän Varta*":

Tübän Varta. Iyun' ae.
Ä žilläre ettän yaman.
Telä kemne talap kala
Kysh sulyshyn örä haman.

Bash östendä kurgash küge
Press syman žanny syga
Eyfel'meni, saz echennän
Burovoylar üsep chyga…
[14: 21].

('Lower Varta. The month of May.
But the winds are more ferocious than dogs.
And bite anyone they want
And constantly blow the winter breath.')

('The leaden sky is overhead
Compresses the soul like the press
As if the Eiffel Tower, drilling
Grows out of the swamp …')

At the end of 1970s the views of nature and landscape in B.Suleymanov's works helped to reveal the feelings of the characters. The personal lyric "*min*" ('I') used in the author's works enhances the sentimental beginning. The winter patterns of the Siberian landscape become "brighter", the verse lines are full of light: *"Cheltär-cheltär ap-ak karlar yava, / Ap-ak karlar kükneŋ iŋendä"* ('It is snowing, / White snow in the sky') ("*Belsäm ide*" ('If I knew')) [28: 102] etc.

Taiga is the main image of the poet's landscape lyrics. It is not only the symbol of the native land, but the generalized image of all living there. Taiga in its figurative meaning serves to create the picture of the world. The main character's admiration and longing for the homeland as well as love for its nature are presented in the landscape lyrics. They are mostly the feelings of the lyric character living far from his native land: "I'm also leaving. / What is waiting for me / Far from my native land. / Today again I've seen tears / On a lonely leaf") ("*Kyr kazlary utte kangyldashyp*" ('Wild geese have passed with a sound') [28: 39].

In his works full of longing for the homeland the image of Taiga is the key topos that connects the lyric hero with his homeland. Using such expressions as "*tugan nigezem*" ('my native home'), "*tugan yortym*" ('my native home'), "*bishegem*" ('my cradle'), and "*babalarym yatkan žir*" ('the land of my ancestors') the author shows the important human values. These poems evoke similar feelings as the poems "*Tugan tufrak*" ('The Native Soil') (1959) and "*Žiz kyŋgyrau*" ('The Brass Bell') (1966) by the master of psychology, A.Eniki.

The image of the swan in the poet's works is a beautiful symbol similar to that of the white birch and wild geese in Tatar poetry:

Ak kanatly akkoshlarym ütte,
Yöräk yaralarym kuzgatyp.
Ber chylbyrga tezep,
Tugan yakka
Sagnularym kaldym ozatyp
"Ak kanatly akkoshlarym kayta"
[28: 69].

Yazgy könnär, serle tönnär kitte
Sineŋ ezdän ofyk artyna.
Zäŋgär küktä ochkan ömetlärem
Akkosh bulyp žirgä atyla.
"Kichen. Akkosh küle" [14: 54].

('My white-winged swans have passed,
Touching my heart.
In a line,
To the native land
I sent off my longing.')
("My white-winged swans are coming back")

('Spring days, mysterious nights went away
In your footsteps on the horizon.
My dreams flying in the blue sky
Are falling in the image of swans.')
("In the evening. The swan lake")

The space contrast is part of B.Suleymanov's works. "His own Siberia" is contrasted to the chronotop of a different place. From this point of

view, the "Siberia – Kazan" opposition is of great interest.

I Kazanym!
Tugan anam kebek, kochagyŋa al sin gomergä.
Yarsyp chapkan
Minem chal Irtyshym
Kushylyp aksyn sineŋ Idelgä [28: 41].
('Oh, My Kazan!
As my own mother, embrace me forever.
Be my raging grey Irtysh
Fall into your Volga.')

The poet wrote the whole cycle of poems dedicated to Kazan. Among them are "*Kazanga*" ('To Kazan'), "*Ideldä*" ('In the Volga'), "*Küptänme žäy ide Kazanda*" ('It was Summer in Kazan Long Ago'), "*Küренmi shul Seber Kazannan*" ('You can't See Siberia from Kazan'), "*Kazannan kitär aldynnan*" ('Before Leaving Kazan'), "*Kazanda yaz*" ('Spring in Kazan'). Being attracted to Kazan, B.Suleymanov accepted it as the centre of poetry. In his works "*Tukay kabere yanynda*" ('At Tukai's Grave'), and "*Min yalgyzym yörim uramda...*" ('I'm Walking in the Street Alone') the author expresses his love for the great Tatar poet G.Tukay and his works that help to reveal the author's attitude towards Kazan. His sensitivity and poetic perception of the world are expressed in the poem "*Küptänme žäy ide…*" ('It was Summer Long Ago…'):

Küptänme žäy ide,
Kazanda
Kysh iŋä küklärdän ishelep.
Du kilep yörimen uramda
Karlarnyŋ isennän iserep [28: 49].
('It was summer long ago,
In Kazan
Winter is coming falling from the sky.
I'm walking in the street making noise
Intoxicated with the smell of snow.')

The image of "Siberia – Kazan" in B. Suleymanov's works is considered to be the general chronotop that cheers up a lyric hero, rather than an opposition. The lyric I's feelings of longing for his native land are conveyed by the image of a baby deer as the poetic reflection of Siberia:

Kürenmi shul Seber Kazannan,
Anda karlar, žillär uynyydyr,
Ä taygada bolan balasy
Adashkan da yalgyz, elyydyr.
('You can't see Siberia from Kazan,
The snow and winds might play there,
And in taiga a baby deer
Might have got lost, and cry.')

Shulaydyr ul minem khällär dä.
Ezläremne karlar körider.
Adashkan da tayga echendä,
Bala chagym elap yörider [28: 51].
('I might also feel the same.
The snow might clear my tracks.
Having got lost in taiga,
My childhood might cry.')

The unique colours of the seasons change in the poet's works and create a peculiar picture of the world: "*Sary sular / Sary tufrak monda / Böten dön'ya güya sap-sary. / Bälki / Tugan yakny sagynganga, / Sary bulyp / Kürenäder miŋa nibary"* ('Yellow waters / There is a yellow soil here / All the world is too yellow. / Probably / Because I miss my native land, /It seems yellow to me') [28: 62].

There are few examples of patriotic lyrics in the poet's literary heritage. Philosophical and patriotic motifs are mostly presented in B.Suleymanov's works of the second period (1970-1980). The problem of the meaning of life is highlighted in the "past-present-future" opposition. In his last years, the poet who devoted his life to the national fight, gave reports on the Siberian-Tatars' identity and their system of national education. These ideas are reflected in B.Suleymanov's works devoted to G.Tukay and M.Jalil:

Žillär syman yöri,
Illär buylap,
Bezneŋ khakta küpme yalgannar.
Tatarlar bit Fashist baltasyna
Bash imägän öchen augannar.
('As if winds,
Around the world,
A lot of lies about us are spread.
Because the Tatars
Fell under the

Bez irekkä bary
Omtylganbyz,
Omtylmagan berkem zur danga.
Izelgän dä, Kiselgän dä bulgan,
Žiŋelmägän läkin doshmanga.
('We only strove for freedom,
None strove for great glory.
Having been pressed and wounded,
We didn't sur-

Tugan il öchen bez
Yauga kergän,
Kergän syman atlar bäygegä.
"Tatar ilen satmyy"
dip yazylgan
Törmä tashlaryna
mäŋgegä [28: 43].
('For the sake of our native land
We went into battle.
"The Tatars will not betray their home-

Nazi sword
In order not to bow.')

render to the enemy.')

land"
Is written on the jail stones forever.')

The image of Siberia is created in Tatar literature in the works of Shaukat Sibgatullin who became known by his pen name Shaukat Gadelsha. (Gadelsha was his father's name; in our opinion, the choice of this pen name influenced his career.)

From his earliest works, Gadelsha has been accepted as a talented poet who revived ancient pagan sound poetry. Literary critics emphasize his individual style of writing and his peculiar perception of the world.

The poet came to the literary world in 1970. He differs from his pen mates by his new outlook of the world and his own means of description. The topos used in his poem "*Seber tatary*" ('A Siberian-Tatar') [29: 123] defines the author's native place and the people living there; in the literary work a very ordinary and at the same time willful image of a Siberian-Tatar with his/ her own point of view is created. Generosity is considered to be the main quality of the people:

Biräm soŋgy seränkäne,
Soŋgy telememne.
Küräm keshe küŋellären –
Tyŋlap küŋelemne.
('I'll give my last match,
And my last piece of bread.
I try to please people –
Listening to my soul.')

Kyzganmyym da, ükenmim dä –.
Räkhätlänep kalam.
Seber tatarlaryn shulay
Yaratkan bit Allam [29: 123].
('I never feel sorry, nor regret –
I feel satisfied.
For Allah loved
Siberian-Tatars with these qualities.')

In spite of the fact that the poet defined his working land as "*Kazan belän Seber arasy*" ('The territory between Kazan and Siberia'), Siberia was very close to his heart: the setting of his poems is Siberia, and the feelings of the lyrical hero are connected with this region. While thinking of his complicated fate the poet gave his point of view as a Siberian-Tatar. Because he lived in Kazan the poet's works are full of a sense of shame before his native people and his villagers who have lived in difficult Siberian conditions. Apart from compatriot Suleymanov's works, Gadelsha's poems are full of a hero's longing for his native land, and his guilt before it.

Avyldashlarym žylym tarta,
Kül buenda žyynalyp,
Kullarymny tygyp kesägä,
Chittä toram oyalyp...
('My villagers are pulling the seine,
Gathering by the pond,
With my hands in my pocket,
I'm standing in the distance…')

Nishlärgä? Kullar shoma, khälsez,
Ülgän chabak tösendä.
Shundyy kullar belän kaytkanny
Monda khalyk chit itä
[28: 32].
('What should I do? My hands are smooth and weak,
As a dead roach.
When you come with such hands
These people don't like it.')

The poet's lyrical hero constantly lives in the world of inner contradictions: he missed his native land, worried about its devastated nature and felt helpless in the face of his destiny.

In Sh.Gadelsha's works his peculiar picture of the world is achieved by the idea of taking care of nature. The description of the world in most of the poet's works was not only the background of lyrical feelings and place, but the image of a suffering hero. The pain in his works forms a certain characteristic of the relations between man and nature. It is explained by the fact that Gadelsha is a Siberian-Tatar with a particular outlook and way of living. At first sight his lyric hero seems childishly sincere, but later on he is percieved as an experienced elder. The feelings of the poet are about the lost beauty of Siberian nature: lakes without fish, furrowed and trampled taiga, abandoned Tatar villages, etc. That was the reality of the poet's childhood… By the will of his fate, the author's works highlight the feelings of modern man, cut off from his ancestral lands. The connection with his people and native land in Gadelsha's poetry is described in an expected way. The lyrical hero referring to the bent birch (a birch tree in the cemetery) heard a heartrending response: – *Ataŋ bit... Chytyrdatyp / Tamyrdan tarta. / Ozak kaytalmavyŋa / Gar'länep yata* ('Your father… Very hard / Pulls my roots. / He is ashamed of that / You cannot return for a long time') [29: 26]. The past of the poet's native land is connected with the history of his family. The particular image of the lyrical hero's love for nature in Sh. Gadelsha's unconventional picture of the world is a great surprise: "*Kaysy sazlyk suyrgan, Sukmagyn babamnarnyŋ?/ Kaenda – söyak töse / Kümelep kalgannarnyŋ*" ('Which swamp absorbed, the trail of my ancestors? / The

birch tree has a bone colour / of those who has been buried') [29: 123].

The image of animals in Gadelsha's works is connected with the archetype of the Mother who gave birth to all living beings. The image of the deer is the symbolic reflection of Siberia. According to the author, the death of a single animal is equivalent to the end of life. The motif of feelings for the forest in Gadelsha's poetry is the red thread that connects his poems. The forest in his works "*Sagaya kart urman*" ('The old forest awakes'), "*Elek tä bit, samoletlar ochsa...*" ('If before the planes were flying'), "*Urmannarga kabam*" ('I find myself in the forest'), and "*Zaman agachlary*" ('Modern trees') is perceived as having integrity, and as a separate living being. That is the main motif of his poem "*Poshi atkach*" ('Having Shot the Elk'):

Shundyy salkyn.
Narat shartlyy.
Et selägäe boz bulgan.
Žan chygaryp yatkan poshi
Žylysyna syenam.
Kart auchylar söyak chaba –
Öleshlärgä bülälär.
Itne tügel, guya küchläp
Gönahlaryn öyalär.
('It is very cold.
The pine is cracking.
Dog's saliva turned to ice.
I am trying to keep warm
near the dying elk.
Old hunters cut meat –
Dividing it into pieces.
They are clamping up their sins
But not the meat.')

Žylynmyy kön,
Narat shartlyy.
Üzändä – aksyl toman.
Ür artynda, küpläp atyp,
Poshi tunyylar syman.
Shumyy yukä chaŋgylarym –
Tabannarga kan katkan.
Ezärlekläp gomerlekkä,
Avyr khis kayta arttan
[15: 81].
('The day is not getting warmer,
The pine is cracking.
There is a whitish mist.
Behind the upland a lot of them are shot,
Like butchering the elk.
My sled from linden wood does not slide –
Its runners have frozen the blood.
Pursuing life,
A heavy feeling is following me.')

There is a natural view before the eyes of the reader. The image of the sinning slaughterer is shown with the help of hunting and its motifs ("*Yöz yash'lek auchy*" ('A hundred-year-old hunter'), "*Auchy zary*" ('The grief of a hunter'), and "*Auchy žyry*" ('The song of a hunter'). Gadelsha's poetry is distinguished by the description of an emotional and psychological lyrical hero with rich biographical data.

His poems "*Menä monda bolan augan*" ('Here the deer fell'); and "*Bashyn churtan sudan songan...*" ('A pike stuck its head out of the water') are full of existential ideas about the meaninglessness of life and its animosity towards people. His poems "*Bolan küze*" ('The deer's eye'), "*Bolan baskan ezlärgä*" ('On the trail of the deer'), "*Kinät kenä kupty davyl*" ('A sudden storm broke'), "*Sorap kuygalyy ide...*" ('He used to ask…'), "*Kül yöräge*" ('The heart of the lake'), and "*Karchyk zary*" ('The grief of an old woman') express a peculiar philosophical outlook on life. Using the antitheses "emptiness, silence – life, hope" the author explains unusual thoughts to his readers.

Kül buenda uynyy
Sabyy bolan.
Anyŋ küzlärenä
Dön'ya tulgan.
Ap-ak bolyt,
Koyash,
Yashel ülän,
Chishmä,
Chyk saflygy iŋgän.
Kinät myltyk shartlyy,
('The baby deer is playing
Near the lake.
Its eyes
Are full of the world.
White cloud,
The sun,
Green grass,
The brook,
It is pure dew.
Suddenly the rifle shot,')

Yaŋgyryy urman!
Kan chächrätep ava
Sabyy bolan.
Urman itägendä
Ana bolan.
Anyŋ küzlärenä
Nilär tulgan?
Kürä alsagyz ägär:
Kaygy, yash' yuk,-
Dön'yabyzny yotarlyk bushlyk! [29: 30].
('The forest thunders!
The baby deer is falling
Splashing its blood.
On the fridge of the forest
There is a mother deer.
What is in her eyes?
If you can see:
The grief, there are no tears,-
The emptiness absorbing the world!')

In Gadelsha's poetry the artistic transformation of his perception of real nature and geographical reality is expressed, and in this way a particular picture of the world including naturalistic description and unusual personification is formed. In his lyrics the author often refers to nature ("*I tabigat', bügen min...*" ('Oh, nature, today I…'), "*Chak kyna aŋlyy alsam min...*" ('If I could understand…'), "*Susarlarny kuyp bulmyy...*" ('You cannot catch martens'), "*I, böžäk*" ('Oh, insect'), "*Akkoshlarym*" ('My swans'), etc.).

The poet's works depicting the image of the forest and lake are full of mythological thinking. The ethnic myth about the lake being alive is transformed in his poem "*Kül yöräge*" ('The heart of the lake'). A particular appeal of the old woman to the personified image of the lake while saying goodbye to the world is described in the poem "*Karchyk zary*" ('The grief of an old woman'). The attitude towards the lake, connected with the peculiarities of the lives of Siberian people, is revealed in the following lines: "*...I kül! Sine nichek itep / Küzläremä seŋderim./Kartym tegendä iŋ äüväl / Sineŋ khakta töpchener*" ('Oh, lake! How can I remember you./The first thing my old husband will ask there / will be about you') [29: 136].

Philosophical thoughts prevail in his works about historical events and personalities. Historicity is a special part of the poet's works. In literary education historicity is accepted as an artistic reflection of the specific historical content of a certain period, its unique image and colour.

In Gadelsha's works, the Siberian-Tatars' loss of their own nationhood is described as a tragedy; the Siberian topos becomes a tragic chronotop. This peculiarity is expressed in his poems "*Khäzinä*" ('Treasury'), "*Küŋel elyy*" ('The soul is crying'), "*Bulmas bütän uŋay vakyt*" ('There will not be any opportunity'), "*Ni diim*" ('What should I say'), etc. According to the poet, the past of Siberia is today's problem. Using a rhetorical question in the poem "*Sazlyk*" ('The swamp') the author is pondering over his country's future: "*Mondyy sazlar beräü mikän,/ Küp mikän? Kemnär belä? / Bäkhet basarmy khalykny / Shundyy sazlykly ildä?*" ('Are these swamps alone, / Are there a lot of them? Who knows? / Will people be happy / In such a swampy country?') [29: 22].

The image of the historical figure Kuchum Khan in Gadelsha's poem "*Barmy irlär?*" ('Is there any men?') has become a national ideal. The parallels between the historical events and the current fate of the people help to reveal the connection between the past and present. The tragic history meets contradictions in the works of the author. The rich nature of Siberia and its great history are opposed to the hopeless future of Siberian-Tatars in the poem "*Seber dilär any, Seber...*" ('They call it Siberia, Siberia…'): "*I Seber tatary, ni diim?/ Bary tik Ermakny, Küchemne / Tarikhta kaldyryr öchenme / Dön'yaga, bu žirgä sin kildeŋ?*" ('Oh, Siberian-Tatar, what should I say? / Did you come to this world / Only to leave Ermak, Kuchum / In the history?') [29: 282] The Siberian topos is the main meaningful constituent of the poem. The poet calls on his compatriots to protect the natural resources of their native land and fight against the ruthless enemies using them in the example of Ermak and Kuchum Khan: "*Kük toman echendä / "döp tä döp", / Tyshauly elgyrlar kilä kük ./ Änä shul atlarny / Chükterep atlanyr / Berär ir Seberdä / Kaldymy?*" ('In the grey fog / "rattle and rattle", /the sky thunders. / Is there a man in Siberia/ to rein in those horses?') [28: 294]. The chronotop of Gadelsha's works reveals the shift of the "historic", "individual" and "general", "day" and "internal" motifs.

Thus, the Siberian authors resort to different descriptive means to create the picture of the world. The psychological portrait of Siberian-Tatars, the moral and ethical rules of their lives and their attitudes towards the world and nature are at the centre of their literary images. Their reference to Siberian folklore, its rich history, historical figures and unique mythology also enrich the picture of the world. Moreover, the historical time being accepted as an ethetical and sacred time is an active element in creating the picture of the world. The pearls of people's language, used as a means of description, help to form original colour. All these show the peculiarities of the picture of the world in the Tatar literature of Siberia.

References

1. *Nikolyukin A.N.* Regional'naya literatura // Literaturnaya entsiklopediya terminov i ponyatiy / Pod red. A.N.Nikolyukina. M., 2001. 1600 s. (in Russian)
2. *Venttsel' T.V.* Mestnyy kolorit // Literaturnyy entsiklopedicheskiy slovar' / Pod obshch. red. V.M.Kozhevnikova i P.A.Nikolaeva. M., 1987. 750 s. (in Russian)
3. *Galyamova G.* Otrazhenie temy Sibiri v tatarskoy proze vtoroy poloviny XX veka: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Tobol'sk, 2006. 18 s. (in Russian)
4. *Mullachanova G.* Khudozhestvennyy mir tatarskoy poezii Sibirskogo regiona (1990-2005): avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Kazan', 2006. 27 s. (in Russian)
5. *Faizova L.Kh.* Osobennosti tvorchestva sibirsko-tatarskogo poeta Sh.Gadel'shi: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Tobol'sk, 2006. 24 s. (in Russian)
6. *Talipova G.M.* Tobol'skiy poet Amdami i ego kniga nastavleniy "Nasikhatname": avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Kazan', 2007. 22 s. (in Russian)
7. *Surmetova L.R.* Zhanrovoe svoeobrazie pesenno-muzykal'nykh traditsiy tatar Tyumenskoy oblasti: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Kazan', 2007. 27 s. (in Russian)
8. *Sayfulina F.S.* Formirovanie i razvitie tatarskoy literatury Tyumenskogo regiona. Tyumen': Vektor Buk, 2007. 296 s. (in Russian)

9. *Tashkeeva G.Kh.* Mifologicheskie i fol’klornye motivy v romanakh Yakuba Zankieva: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Tobol’sk, 2009. 23 s. (in Russian)
10. *Kiramova Kh.Kh.* Literaturno-publitsisticheskaya deyatel’nost’ Yakuba Zankieva: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Tobol’sk, 2009. 23 s. (in Russian)
11. *Sokolovskaya Zh.P.* “Kartina mira” v znacheniyakh slov: Semanticheskie fantazii ili “katekhzis semantiki”. Simferopol’: Tavriya, 1993. 231 s. (in Russian)
12. *Gelyaeva A.I.* Chelovek v yazykovoy kartine mira. Nal’chik: Kab.–Balk. un-t, 2002. 177 s. (in Russian)
13. Ädäbiyat beleme: terminnar häm töshenchälär süzlege / töz.-avt. D.F.Zahidullina h.b. Kazan: Mägarif, 2007. 231 b. (in Tatar)
14. *Busygina L.V.* Poeticheskaya kartina mira v lirike Kuzebaya Gerda: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Saransk, 2003. 23 s. (in Russian)
15. *Sagitova G.R.* Khudozhestvennaya kartina mira v dramaturgii Ayaza Gilyazova: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Ufa, 2007. 27 s. (in Russian)
16. *Khalkharova L.Ts.* Proza Ch. Tsydendambaeva: spetsifika sozdaniya natsional’noy kartiny mira: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Ulan-ude, 2007. 22 s. (in Russian)
17. *Tukhvatova G.F.* Khudozhestvennaya kartina mira v tvorchestve Gabdulgaziza Munasypova: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Kazan’, 2011. 22 s. (in Russian)
18. *Shigalugova Z.Kh.* Paradigma gendernoy khudozhestvennoy kartiny mira v balkarskoy lirike 1960-1970-kh godov (K.Kuliev – T.Zumakulova): avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Nal’chik, 2011. 22 s. (in Russian)
19. *Matueva A.B.* Vzaimodeystvie kul’turnykh i etnopoeticheskikh traditsiy v natsional’noy kartine mira buryatskikh poetov 1960-1980-kh gg. (Lirika D.Ulzytueva, Ts.-D.Khamaeva): avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Ulan-Ude. 2011. 25 s. (in Russian)
20. *Sitdikova Ch.F.* Printsipy i priemy sozdaniya khudozhestvennoy kartiny mira v proze F.Safina i N.Gimatdinovoy: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Kazan’, 2013. 23 s. (in Russian)
21. *Zänkiev Ya.* Irtesh taŋnary: roman. Kazan: Tatar.kit.näshr., 1988 286 p. (in Tatar)
22. *Rogachev V.* V ozhidanii rassveta // Zankiev Ya. Zori Irtysha. Tyumen’: SoftDizayn, 1998. 232 s. (in Russian)
23. *Sagitova G.R.* Khudozhestvennaya kartina mira v dramaturgii Ayaza Gilyazova: avtoref. dis. … kand. filol. nauk. Ufa, 2007. 27 s. (in Russian)
24. *Voronina E.A.* Mirovozzrencheskoe znanie v literaturno-khudozhestvennom tvorchestve: dis. … kand. filos. Nauk. Nizhniy Novgorod, 2008. 186 s. (in Russian)
25. *Sayfulina F.S., Zamalieva L.F.* Narodnyy svadebnyy obryad kak literaturnyy pervoistochnik v tatarskoy proze // Filologiya i kul’tura. Philology and Culture, 2012. №3 (29). Pp.146-148. http://philology-and-culture.kpfu.ru. (in Russian)
26. *Zänkiev Ya.* Irtesh taŋnary: roman. Kazan: Tatar.kit.näshr., 1994. 671 b. (in Tatar)
27. *Zänkiev Ya.* Yalkynda ötelgän mäkhäbbät: roman. Tömän, Vektor Buk, 1999. 312 b. (in Tatar)
28. *Söläymanov B.* Min seber tatarymyn: shigyr'lär, khikäyalär, mäkalälär / B.Söläymanov; N.Yosypovanyŋ keresh süze. Ekaterinburg: SV-96 näshr., 1998. 256 b. (in Tatar)
29. *Gadelsha Sh.* Auchy zhyry. Kazan: Tatar kit.näshr., 2004. 383 b. (in Tatar)

СЕБЕР ТӨБӘГЕ ТАТАР ӘДӘБИЯТЫНДА ДӨНЬЯ СУРӘТЕ

Гөлфия Марат кызы Талипова,
Төмән дәүләт университеты,
Россия, 625003, Төмән ш., Володарск ур., 8 нче йорт,
gulfiya.talipova@yandex.ru.

Флера Сәгыйть кызы Сәйфуллина,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш, Кремль ур., 18 нче йорт,
fsaifulina@mail.ru.

Мәкалә себер җирлегендә иҗат ителгән татар әдәбияты үрнәкләрендә дөнья сурәтенең үзенчәлекле яктыртылышын күзәтүгә багышлана. Әдәби текстта чагылыш тапкан милли менталитетның характерлы сыйфатлары, авторның дөньяны индивидуаль кабул итү хосусиятләре себер татар язучылары – прозаик Якуб Зәнкиев, шагыйрьләр Булат Сөләйманов, Шәүкәт Гаделша – иҗатлары мисалында тикшерелә. Себер татарларының психологик портреты, яшәешенең мораль-этик кануннары, әйләнә-тирәгә, аеруча табигатькә үзгә мөнәсәбәте региональ сүз сәнгатенең әдәби сурәте үзәгендә тора. Халык иҗаты җәүһәрләре,

төбәкнең бай тарихы һәм шәхесләре, кабатланмас мифологиясе дә дөнья сурәтен баетып киләләр. Аерым географик җирлектә язылып, шушы төбәк әдәбиятына гына хас булган уникаль сыйфатлар белән характерланган әсәрләр бербөтенне тәшкил итүче гомуммилли әдәби мирасның кабатланмас, үзенчәлекле бер өлеше буларак бәяләнә.

Төп төшенчәләр: татар әдәбияты, себер татарлары, милли әдәбият, төбәк әдәбияты, әдәбиятта дөнья сурәте.

Әдәбият турында сүз алып барганда, «дөнья әдәбияты», «халык әдәбияты», «милли әдәбият» төшенчәләре белән бергә, соңгы елларда «региональ әдәбият» (төбәк әдәбияты) төшенчәсе дә кулланылышка керде. Татар халкы географик рельефы, табигате, көнкүреше, яшәү шартлары белән бер-берсеннән аерылып торган төрле регионнарда гомер итә. Бер географик җирлектә иҗат ителеп, үзенә генә хас уникаль сыйфатларны чагылдырган әсәрләр төбәк әдәбиятын тәшкил итә. Һәр төбәкнең әдәби мирасы гомуммилли әдәбиятның кабатланмас, үзенчәлекле, башкалардан аерылып торган бер өлеше буларак бәяләнә.

Гомуммилли әдәбият галимнәр тарафыннан җентекле өйрәнелгән булса, аерым төбәкләрдә иҗат ителгән әдәбиятларның үзенчәлекләрен тикшерү, нигездә, XX гасырның соңгы чирегендә актуальләште. Әдәби белем бирү системасында региональ компонентка йөз тоту, бу юнәлешкә игътибар көчәю, әдәби әсәргә яңача якын килү таләбе куелу – барысы бу юнәлешнең әһәмиятен тагын да арттыра. Региональ әдәбиятларны гыйльми күзаллауны максат иткән фәнни-гамәли конференцияләр дә, заман соравы буларак кабул ителеп, галимнәрнең эшчәнлеген активлаштырды.

«Әдәби перифериядән» – Россия төбәкләреннән чыгып, милли әдәбият тарихына үз исемен алтын хәрефләр белән язып калдырган әдипләр аз түгел. Башкортостан, Пенза, Саратов, Ростов-Дон, Сембер, Оренбург, Себер төбәкләре татар сүз сәнгатенә Шәмсетдин Зәки, Муса Акъегетзадә, Заһир Бигиев, Шәехзадә Бабич, Дәрдемәнд, Сәгыйть Рәмиев, Мәҗит Гафури, Мирхәйдәр Фәйзи, Галимҗан Ибраһимов, Фәтхи Бурнаш, Гадел Кутуй, Мирсәй Әмир, Фатих Кәрим, Муса Җәлил һ.б. талантларны бирде. Соңгы елларда татар әдәбиятының, нигездә, Татарстанда һәм Башкортостанның татар районнарында туып-үсеп, милли белем алган һәм әдәби-тарихи шартларда формалашкан язучылар исәбенә генә баюы, һәм, киресенчә, регионнардан килеп кушылган әдәби үрнәкләрнең елдан-ел азая баруы, үзәктән читтә яшәп, милли әдәбиятны баетуга үз өлешләрен керткән аерым төбәк әдәбиятын төрле яклап фәнни өйрәнүнең зарурлыгын һәм актуальлеген раслый. Төбәк әдәбиятларына игътибарлы булу, аны үстерү өчен шартлар булдыру, бу әдәби мирасны гомуми әдәби барыш кысаларында өйрәнү, идея-эстетик кыйммәтен ачыклап, әдәби процесста аның тоткан урынын билгеләү – татар әдәбият белеменең әһәмиятле юнәлешләреннән берсе. Бу мәкалә, зур географик территорияне биләп, Себер якларының бер өлешен тәшкил иткән Түмән-Тубыл төбәге татар әдәбиятын өйрәнүгә багышлана.

Билгеле бер халык, этносның үзенчәлекле менталитеты чагылышы – милли әдәбиятның төп сыйфатларыннан берсе буларак санала. Милләтнең психологик портреты, яшәешенең мораль-этик кануннары, әйләнә-тирәгә мөнәсәбәтенең сурәте сүз сәнгатенең үзәгендә тора. Гуманлылык һәм гомумкешелек кыйммәтләрен алга сөрү – татар әдәбиятының төп билгесе. Әлбәттә, тарихи башлангыч мондый әсәрләрнең асылын тәшкил итә: аларда халык тарихы һәм җәмгыятьнең үз тарихи үткәненә мөнәсәбәте чагылыш таба.

Әдәбият белемендә региональ әдәбият «язучыларның аерым җирлекне (гадәттә, авыл җирлеге) һәм бу җирлектә яшәүче кешеләрне сурәтләүгә игътибарны юнәлткән әсәрләрнең бердәмлеге» [1: 864][1] буларак тәкъдим ителә. Әдәбият галимнәре «матур әдәбиятта аерым бер урынчылыкка, өлкәгә генә хас булган милли яшәешне, табигать сурәтен, тел үзенчәлекләрен» яңадан тудыруга омтылган «җирле колорит» төшенчәсен дә алдагысына синоним буларак кулланалар [2: 217]. Әлеге ике терминны төп билге – аерым урынны географик һәм социаль яктан сыйфатлау уртаклыгы берләштерә. Әдәбиятта җирле халыкның тарихы, яшәү рәвеше, табигый тормыш шартлары, гореф-гадәтләре, башка милләтләр белән аралашып яшәү нәтиҗәсендә формалашкан геройларның үзенчәлекле характер-холкы чагылыш таба.

[1] Тәрҗемә мәкалә авторныкы.

Бу мәкаләдә Себер төбәге татар әдәбияты милли әдәбиятыбызның үзенчәлекле бер өлеше буларак карала. Илдәге мәгълүм үзгәрешләр XX гасыр ахырында Россиядә яшәүче халыкларның, шул исәптән себер татарларының да, милли әдәбиятын һәм мәдәниятен өйрәнүгә, тарихи тамырларын барлауга этәреш ясады. Сүз сәнгатенең нигезе булган туган телне саклау мәсъәләсе регионда бу проблеманың куелышын кискенләштерде. Нәтиҗәдә, дистә елга якын вакыт эчендә Төмән өлкәсе татарларының телен, мәдәниятен, шул исәптән әдәби казанышларын да, тикшерүгә багышланган диссертацияләр язылды, җитди монографик хезмәтләр дөнья күрде [3-10].

Себер төбәге әдәбиятында дөнья сурәтенең үзенчәлекләрен ачыклау мәкаләнең төп максаты булып тора. Әдәбият белеменә караган фәнни хезмәтләрдә «дөнья сурәте» төшенчәсенә бирелгән билгеләмәләрдә бер-берсенә төгәллек кертелә: «…кешенең үзен әйләндереп алган объектив чынбарлык хакында күзаллаулары бердәмлеге» [11: 231]; «объектив чынбарлыкның кеше тарафыннан тудырылган гомумән дөнья турында, шулай ук, аның аерым бер өлеше хакында кеше кабул итә алырлык бөтен информацияне үзендә туплаган субъектив образы» [12: 177]; «әдәби әсәрдә яки язучы иҗатында аерып чыгарыла торган, чынбарлык хакындагы күзаллаулар системасы» [13: 58]. Соңгы елларда Россиянең төрле халыклар әдәбиятында, шул исәптән татар язучылары әсәрләрендә дә, яңадан тергезелгән дөнья сурәте чагылышын өйрәнүгә багышланган дистәләрчә монографик хезмәтләр басылып чыгуы – сайланган проблеманың кызыклы һәм актуаль булуын дәлилли [14-20].

XX гасырның икенче яртысында татар укучысына Якуб Зәнкиев исемен таныткан киң эпик планлы «Иртеш таңнары» (1988) [21: 286] дилогиясенең дөнья күрүе Төмән-Тубыл татарлары өчен олы әдәби вакыйга төсендә кабул ителсә, гомумтатар әдәбиятында бу әсәр яңа тема, ягъни Татарстаннан читтә яшәүче татар кавеменең үзенчәлекле дөньясын тәкъдир итүче төбәк әдәбияты үрнәге буларак кызыксыну тудырды. Әдәбиятчы-галим һәм тәнкыйтьче В. Рогачев «Иртеш таңнары» романының рус телендә басылган тәрҗемәсенә кереш сүзендә «...себер татарлары кебек күп гасырлар буенча үз гореф-гадәтләрен, мәдәниятен саклап кала алган халыкның олы хөрмәткә лаек һәм нык нигезле» булуына басым ясап, «мондый халык рухи үзаңның әдәби елъязмасы буларак, үз әдәбиятына лаек» [22: 8], – дип яза.

Романда илебез тарихындагы катлаулы вакыйгалар Себер җирлеге, себер татарлары язмышы аша чагылдырыла, үзенчәлекле геройларның холык-фигыльләре тарихи һәм табигый яшәү шартларында, үзләренә хас гореф-гадәтләре ярдәмендә ачыла. Аерым детальләр, символлар, кабатланмас образлар галереясы романны татар әдәбияты тарихында авыл прозасы тематикасында өйрәнелә торган бихисап әсәрләр арасында танылырлык һәм үзенчәлекле итә.

Гомеренең соңгы елларында иҗат ителгән «Ялкында өтелгән мәхәббәт» (1999) романы авторның милли колоритлы төбәк әдәбияты тудыру юнәлешендәге эзләнүләрен уңышлы дәвам итә. Гомер буе балаларга белем биргән каләм әһеленең үз иҗат җирлегендә язылган 200 дән артык публицистик мәкаләсе һәм фельетоннары да игътибарга лаек.

Я.Зәнкиев иҗатын өйрәнү һәм бәяләү барышында әдәби текстта дөнья сурәте тудыруның үзенчәлекләре турында фикер алышу өчен киң җирлек бар. «Художник чынбарлыкны күрсәткәндә, ул, кичектергесез, аның аңында чагыла. Объектив чынбарлыкның трансформациясе (күчеше) барлыкка килә һәм башка, аннан аерылып торган чынбарлык тудырыла. Бу – нәкъ шушы автор тарафыннан сүз иҗатында тудырылган дөньяның әдәби сурәте була да инде» [23: 4]. Әсәрдә милли менталитет чагылышын, дөньяны кабул итүнең аерым сыйфатларын билгеләү язучының иҗат үзенчәлеген ачыклауга юл ача. Билгеле булганча, «...әдәби әсәрдәге дөнья сурәте, язучының дөньяны индивидуаль кабул итү үзенчәлеген чагылдыра һәм әсәр эчтәлегендә тел чаралары һәм индивидуаль образлылык ярдәмендә тудырыла» [24: 65].

Я.Зәнкиевның ике китаптан торган «Иртеш таңнары» романы Тубыл һәм Иртеш елгалары буенда гомер иткән татар халкының инкыйлаб вакыйгаларыннан алып Бөек Ватан сугышы елларындагы фаҗигале язмышын сурәтли. Әсәрдә язучы авыл җирлегендә кул көче, маңгай тире белән гомер сөргән халык, үз миссиясен халыкка хезмәт итүдә күргән авыл укытучысы язмышларын ил тормышы, тарихи фаҗигаләр аша киң эпик планда күрсәтүгә ирешкән.

Әсәрдә мифологик мотивларга һәм сюжетта кулланылган халык авыз иҗаты элементларына

салынган мәгънәви йөкләмәнең функциясен билгеләү себер төбәге әдәбиятында дөнья сурәтенең үзенчәлекле чагылышын ачыкларга ярдәм итә. Бүгенге көнгәчә сакланып килгән гореф-гадәтләр, йолалар, ышанулар халыкның рухи мәдәни байлыгын тәшкил итә һәм сүз, музыка, уен төрләре синтезы буларак карала [25: 5].

Зәнкиев иҗатындагы дөнья сурәтендә фольклоризмның көчле чагылышын ассызыкларга кирәк. Автор үзе дә әсәрләр язу максатын милли рухи кыйммәтләрне, себер татарларына хас булган халык авыз иҗатын теркәп калдыруда һәм аларны киләчәк буынга җиткерүдә билгели [26: 5]. Язучының әсәрләре сюжет канвасына, әсәр текстына кертеп җибәрелгән фольклор жанрларының байлыгы белән аерылып тора. Дилогиядәге себер татарлары тарихына мөнәсәбәтле легенда-риваятьләр, көндәлек тормышындагы гореф-гадәтләр, бу як халкының үзенчәлекле көнитеш тәҗрибәсен туплаган мәкаль-әйтемнәр – барысы да дөнья сурәте тудыруга, геройларның холык-фигылен ачуга хезмәт итә. «Иртеш таңнары» романында тарихи шәхесләр һәм вакыйгалар белән бәйле легенда һәм риваятьләр аеруча әһәмияткә ия.

Ханбикә Сүзге образы – Себер фольклорының иң гүзәл, шигъриятле образларының берсе. Аның турында мәгълүматлар Кунгур елъязмаларында, Г.Ф.Миллернең «Себер тарихы»нда да сакланып калган. Аерым бер чыганакларда, аны Күчем хан Казаннан алып кайткан булса, икенчеләре аның казах илбашы кызы булуы хакында сөйли. Сүзге һәм Күчем хан турында бәян роман-дилогиянең икенче китабында аерым бер бүлекне тәшкил итә. Әсәрдәге Ялан авылы хронотобы тарихы да әлеге мәшһүр хан образы белән бәйләнгән. Тасвирланган драматик вакыйгалар «Алтын мөгез утравы» хакындагы легенда белән тыгыз үрелгән. Бу легенда XX гасырда хан хәзинәсен эзләүчеләргә дә тынычлык бирми. Төп сюжет линияләренә өстәмә рәвештә тәкъдим ителгән мондый күренешләр әсәр эчтәлеген баета, кызыксыну уята. Шул рәвешле, әсәрдә татар укучысы өчен ятрак, әлегә кадәр таныш булмаган дөнья сурәтләнә.

Я.Зәнкиев иҗатында себер татарларының дөньяга карашын чагылдыра торган тотемистик легендалар да урын ала. Аю баласын күкрәк сөте белән имезеп үстергән хатын турында легенда Себер җирлегендә табигать белән кеше бәйләнешләренең бик тирәндә ятуын гына түгел, ә аларның бербөтенне тәшкил итүе хакындагы бик борынгы карашларның яшәп килүен раслый.

Бу үзенчәлек авторның «Ялкында өтелгән мәхәббәт» романында да күзәтелә. «Кызлар тавы» легендасы әсәрнең идея-эстетик катламы белән тыгыз бәйләнгән. Күчем хан сараендагы тоткын кызлар батырлыгы җирле халыкның ирек, азатлыкка омтылыш хисләрен гәүдәләндерүгә хезмәт итә [27: 312]. Төп персонаж Нуриянең токым тарихына нисбәтле сурәтләнгән «яшел күлмәкле кызлар (еш кызлары)» – урман кызлары турында легенда да әсәр сюжеты канвасына уңышлы керешеп китә. Ярыммифологик образлар себер татарлары аңында кешеләр белән янәшәдә – себер урманнарында яши дип кабул ителә; җемелдәп торган яшел күлмәкле бу пәри кызлары, адәми затлар, ир-егетләрне үзләренә гашыйк итеп, урманда калдыралар, алар белән тормыш коралар… Шунысы кызыклы: уйдырма-әкият төсендә бәяләнгән мондый мифологик легендалар XXI гасыр башында да саз артында, тайгага сыенып утырган Себер татарлары тарафыннан чынбарлык буларак кабул ителә.

Халык тормышын тулырак сурәтләү максатыннан, әсәрдә күпсанлы календарь һәм гаилә-көнкүреш йолаларыннан мисаллар китерелә. Бүгенге көндә төрекләрдә «күзең айтын» формасындагы теләк рәвешендә яшәгән гыйбарә Себер татарларында ерак юлдан кайтучы хөрмәтенә үткәрелә торган бәйрәм табыны – «кузайтын» йоласына барып тоташа һәм ул хәзерге көнгәчә сакланган. Автор аны әсәрдә берничә тапкыр телгә ала. Болардан тыш әсәрдә сынамышлар, табигать көчләре, хайваннар дөньясы белән бәйле ышанулар, ырымнар очрый. Романда туй белән бәйле катлаулы, күп этаплы йолалар тәфсилләп сөйләнә: кыз саучылаудан (сораудан) башлап, туйга чакыту, кияүтабак (кияүне каршы алу), күч күчерү (кызны әти-әнисе өеннән егет өенә озату) һ.б. күренешләр укучыны себер татарларының үзенчәлекле яшәү рәвеше белән таныштыра. «Шушы балам белән авырлы чагымда талымладым да, торна ите ашадым. Алагаем, каты иде ите! Шуңа күрә кызым каты бәгырьле булды»; «Бәби бүләге (төсле озын җепләр) бала үзе дә, аны багарга килгәннәр дә озын гомерле булсынга таратыла»; «Утау басу (яңа өйләнешкән парның түшәгендә алдан бер парны тәгәрәтү) өчен авылның иң тату, бәхетле парын чакырылыр»; «чикләвек уңган елны

кызлар кияүгә китә»; «бүрек белән бәреп екмаслык булган кызны элек-электән кияүгә чыгарлык дип санаганнар» кебек мисаллар ышану-ырымнарның сюжет канвасына бик гадәти, реалистик керешеп китүен чагылдыра. «Ат бирсәң – азар, тун бирсәң – тузар, җир бирсәң – мәңгелек булыр», «Эт саркытын арыслан йеймәс», «Атылмаган аюның тиресен бүлешү», «Уттан ерак, судан сак, яманнан читтә бул», «Тигәнгә тиен башы, тимәгәнгә куян башы», «Ирне ефәккә төргән дә, чүбеккә чорнаган да хатын инде», «Кызлы ишек тоткасына кырык ат бәйләнер» кебек мәкальәйтемнәр дә себертатар тормышының колоритын чагылдырырга ярдәм итә.

«Ялкында өтелгән мәхәббәт» романында автор тарафыннан поэтик югарылыкта сурәтләнгән ау эте белән аю аулау, сазлыкта үскән, күзләрне камаштырырлык төрле-төрле җиләкләрне җыю, балык тоту күренешләре, җәйге урманда баласын иярткән поши сурәте, кышкы зәмһәрир суыкта хайваннарына печән салырга чыгучы карт образы һ.б. җирле халык тормышының этнографик сурәтен тәшкил итә. Шул рәвешле, автор тарафыннан үзәктән читтә, урман-сулар, сазлыклар артында гомер кичерүче себер татарлары тормышының әдәбиобразлы сурәте тудырыла.

Я.Зәнкиев геройларының рухи дөньясын тулырак чагылдыру максаты белән, аларның көнкүрешен, яшәү шартларын, әйләнәтирәлекне тәфсилләп сурәтли. Ил тарихын аерым чорда тасвирлау авторга себер хронотобын тудырырга мөмкинлек бирә. Язучы илебез тарихында булган зур тетрәнүләр вакытындагы татар халкының язмышын тормышларын бөек максатларга багышлаган катлаулы язмышлар аша киң эпик сурәттә яктыртуга ирешә. Эпик киңлек, зур гомумиләштерүләр, милли-тарихи характердагы мәсьәләләргә мөрәҗәгать итү Я.Зәнкиев әсәрләрен Г.Ибраһимовның «Безнең көннәр» (1934), М.Галәүнең «Болганчык еллар» (1976), Ф.Хөснинең «Җәяүле кеше сукмагы» (1957), И.Газиның «Онытылмас еллар» (1949-1966), К.Нәҗминең «Язгы җилләр» (1948) кебек танылган татар романнары белән аваздаш итә.

Я.Зәнкиев әсәрләрен анализлау себер татары язучысы тарафыннан тудырылган пространство моделен аңларга юл ачса, мәдәнитарихи, тарихи-әдәби һәм мифопоэтик контекстларга мөрәҗәгать итү исә әсәрдә авторның тормыш картинасын тудыру үзенчәлекләрен аңларга һәм кабул итәргә мөмкинлек бирә.

Әдәбиятның лирика төрендә танылып, поэзиягә себер аһәңнәрен алып килгән Булат Сөләйманов та Себер җирлегендә формалаша. Ул иҗатка XX гасырның 60 елларында – әдәбият илдәге мәгълүм үзгәрешләр тәэсирендә күтәрелеш кичергән вакытта килә. Бу чор татар поэзиясе контекстында караганда, Сөләйманов шигъриятенең себер регионында гына түгел, шулай ук гомумтатар әдәби барышында да үзенчәлекле урыны булуы турында нәтиҗә ясарга нигез бар. Әдәби мирасындагы колоритлы поэзия үрнәкләре, тормышының соңгы елларында мәдәният, сәясәт өлкәсендәге күпкырлы эшчәнлеге шагыйрьне үз иҗат җирлегендә татарның бөек шәхесләре югарылыгына күтәрә. Аның поэтик мирасы, иҗтимагый эшчәнлеге каршылыклы чорда себер татарларын саклауга юнәлдерелгән.

Әдәби эшчәнлегенең башлангыч чорында ук шагыйрь үз иҗатының һәм иҗтимагый эшчәнлегенең кредосын төгәл билгели:

Мин төп себер
татарымын чыгышым
белән,
Гомер сөргән монда
минем бабаларым.
Чал Иртышның үзе
кебек, борынгыдан
Яшәп килә монда
татар балалары.

Мин килмешәк түгел
монда, туган җирем,
Гомерлеккә сине
ташлап китә алмам.
Җирнең тарту көчен
җиңдем, и Себерем,
Ләкин синең тарту
көчең җиңә алмам [28:
19].

Б.Сөләйманов себер татарларының бу якларда җирле халык, туган җирләре – атабабалары туфрагы булуына басым ясый. Иҗатының соңгы елларында аеруча актуальләшкән бу мәсьәлә халыкның үзбилгеләнүе, тарихи үткәнен өйрәнүгә, телен һәм мәдәниятен сакларга омтылыш буларак тагын да көчлерәк, куәтлерәк яңгыраш ала: *«Әйтмәгез, Себерем хакында, / Үткәндә каргалган җир булган. / Каргалса-каргалсын, ул минем / Туган җир, и туган…»* [28: 48].

Б.Сөләйманов иҗатының асылы – туган җиренең образлы сурәтен тудыруда билгеләнә. Шагыйрьнең биографиясе, яшәү урыны башка каләм осталарыннан аерылып тора. Әсәрләрендә урын алган татар авыллары исемнәре – Сопра (шагыйрьнең туган авылы исеме, Вагай районы), Бәеш, Рәнцек, Киндерле – себер географиясен тудыруда катнашкан топослар гына түгел, ә татар халкының

ераклардан килгән тарихын саклаучы төрки атамалар буларак кыйммәтле. Шигъриятендә эреле-ваклы шәһәр, елга, күл исемнәре дә әдәби топос рәвешен ала, көчле позициядә шигырь атамаларына чыгарып, шагыйрь үзәктә яшәүче татар укучысы өчен ят булган яшәү ареалы, үз язмышында эз калдырган дөнья киңлеге белән таныштыра. «Тобол», «Түбән Варта», «Обьта боз киткәндә», «Самотлорда җәй уртасы», «Төньяк, тундра», «Салехардка килгәч» шигырьләрендәге атамалар җансыз топос булудан туктап, җыелма образ – шагыйрьнең кадерле туган җире буларак конкретлаша, символик мәгънәгә ия була башлый.

Шагыйрь иҗатында дөнья сурәте дә гомумтатар әдәби үрнәкләреннән үзгә, үзенчәлекле: «*Чишмәләрең, елгаларың – терекөмеш. / Урманында Еш кызлары яши, имеш, / Кырлар буйлап тәгәрмәчләр / тык-тык үтә, / Гүя алар миңа шуны / хәбәр итә: »Күрәсеңме, саргаешып бетте кырлар, / Туган якка кайтуыңны көтә-көтә!*» [28: 58]. «Еш кызлары» – яшел күлмәкле урман кызлары турында легенда бу очракта да себер татарының әйләнә-тирәне кабул итү үзенчәлеген күрсәтә.

Сөләйманов иҗатының башлангыч чорында чагылыш тапкан дөнья сурәте себер топосы белән аеруча тыгыз бәйле. Кышкы себер картинасы традицион формада тудырыла: гадәттәгечә, ул салкын, буранлы, карт көртләре астында калган, башка төбәк халкына аңлашылып бетмәгән дөнья төсендә сурәтләнә: *«Караңгылык хакимлеге, Иксез – чиксез кар иле бу...», монда «Ник очрасын хет бер агач. Яңа туган бала кебек, Бу кар иле – шыр ялангач»* («Төньяк. Тундра») [28: 29]. «Очсыз-кырыйсыз кар даласы», «буш киңлекләр», «усал җилләр», «кургаш күк» сурәтләре Себер җиренең караңгы, җансыз ягын чагылдыралар. Шагыйрьнең башлангыч чор иҗатына хас бу образлылык «Түбән Варта» шигырендә, шушы караңгылыкны җиңеп, яңа шәһәрләр төзүче, нефть чыгаручы кешеләрнең героик образын тудыру өчен антитеза буларак файдаланыла:

Түбән Варта. Июнь ае.
Ә җилләре эттән яман.
Телә кемне талап кала
Кыш сулышын өрә
һаман.

Баш өстендә кургаш
күге
Пресс сыман җанны
сыга
Эйфельмени, саз
эченнән
Буровойлар үсеп чы-
га…
[28: 21].

1970 еллар ахырына Б.Сөләйманов иҗатында табигать күренешләре, пейзаж шушы җирдә яшәгән геройның күңел кичерешләрен ачуга хезмәт итә башлый. Шагыйрь иҗатындагы лирик «мин» субъективлык белән характерланып, сентименталь башлангычны көчәйтә. Себер ландшафтында кыш картинасы да «яктыра», шигырь юлларыннан көлтә-көлтә яктылык сирпелә башлый: *«Челтәр-челтәр ап-ак карлар ява,/ Ап-ак карлар күкнең иңендә»* («Белсәм иде») [28: 102] һ.б.

Шагыйрьнең пейзаж лирикасында тайга төп образ булып тора. Күп очракта ул туган як, туган җир символы гына түгел, ә шунда яшәгән бөтен тереклекнең җыелма образы буларак гәүдәләнә. Тайга, күчерелмә мәгънә алып, дөнья сурәте тудыруга турыдан-туры катнаша. Пейзаж лирикасында лирик геройның соклану, сагыну кебек хис-кичерешләр белән тәгәлләштерелгән туган як табигатенә мәхәббәте чагыла. Күп очракта бу традицион хис туган җиреннән читтә яшәргә мәҗбүр булган лирик герой кичерешен күрсәтә: *Мин дә китәм. / Ниләр көтә мине / Туган җирдән читтә, еракта. / Бүген тагын күз яшьләре күрдем / Торып калган ялгыз яфракта*. («Кыр казлары үтте кангылдашып») [28: 39].

Туган ягын сагыну тойгысы белән сугарылган әсәрләрендә дә, тайга образы лирик геройны туган иле белән бәйләп торучы үзәк топос буларак тәкъдим ителә. Автор, «туган нигезем», «туган йортым», «бишегем», «бабаларым яткан җир» кебек гыйбарәләрне кулланып, һәр кеше өчен изге булган кыйммәтләрне ача. Мондый характердагы шигырьләр укучы күңелендә психологизм остасы Ә.Еникинең «Туган туфрак» (1959), «Җиз кыңгырау» (1966) әсәрләренә авазадаш хисләр тудыра.

Шагыйрь иҗатындагы аккош образы – татар поэзиясендә ак каен, кыр казлары дәрәҗәсендә торырлык гүзәл символ:

Ак канатлы
аккошларым үтте,
Йөрәк яраларым
кузгатып.
Бер чылбырга тезеп,
Туган якка
Сагнуларым калдым
озатып
«Ак канатлы аккош-
ларым кайта»
[28: 69].

Язгы көннәр, серле
төннәр китте
Синең эздән офык
артына.
Зәңгәр күктә очкан
өметләрем
Аккош булып җиргә
атыла.
«Кичен Аккош күле»
[28: 54].

Б.Сөләйманов иҗатында пространстволар каршылыгы еш очрый. «Үзенеке» булган Себер башка урын хронотобына каршы куела. Бу җәһәттән караганда, «Себер – Казан» оппозициясе кызыклы.

И Казаным!
Туган анам кебек, кочагыңа ал син гомергә.
Ярсып чапкан
Минем чал Иртышым
Кушылып аксын синең Иделгә [28: 41].

Шагыйрь иҗатында Казанга багышланган шигырьләр бер циклны тәшкил итә. «Казанга», «Иделдә», «Күптәнме җәй иде Казанда», «Күренми шул Себер Казаннан», «Казаннан китәр алдыннан», «Казанда яз» әсәрләре шундыйлардан. Б.Сөләймановта Казанга тартылу, аны шигърият мәркәзе итеп тану мотивы еш яңгырый. «Тукай кабере янында», «Мин ялгызым йөрим урамда...» әсәрләрендә татар халкының бөек шагыйре Г.Тукай шәхесе һәм иҗатына мәхәббәт авторның Казанга мөнәсәбәтен ачуга хезмәт итә. Дөньяны шагыйранә кабул итү, күңел кичерешләренең нечкәлеге «Күптәнме җәй иде...» шигырендә дә сурәтләнә:

Күптәнме җәй иде,
Казанда
Кыш иңә күкләрдән ишелеп.
Ду килеп йөримен урамда
Карларның исеннән исереп [28: 49].

Б.Сөләйманов әсәрләрен системалы рәвештә кабул иткәндә, Себер – Казан образлары оппозициядә түгел, ә лирик геройның күңел кичерешләрен гәүдәләндерүче гомуми хронотоп буларак сурәтләнә. Лирик «мин»нең туган ягын сагыну хисе себер ягының поэтик чагылышы – болан баласы образы – аша оеша:

Күренми шул Себер Казаннан,	Шулайдыр ул минем хәлләр дә.
Анда карлар, җилләр уйныйдыр,	Эзләремне карлар күридер.
Ә тайгада болан баласы	Адашкан да тайга эчендә,
Адашкан да ялгыз, елыйдыр.	Бала чагым елап йөридер [28: 51].

Шагыйрь иҗатында ел фасыллары үзгәрешенең кабатланмас төсләре, колориты аша да үзенчәлекле дөнья сурәте тудырыла: «*Сары сулар / Сары туфрак монда / Бөтен дөнья гүя сап-сары. / Бәлки / Туган якны сагынганга, / Сары булып / Күренәдер миңа нибары*» [28: 62].

Аз сандагы гражданлык лирикасы үрнәкләре шагыйрь әдәби мирасында аерылып тора. Б.Сөләйманов иҗатының икенче этабында (1970-1980 еллар) фәлсәфи һәм гражданлык мотивлары көчле яңгырый. Бу чор әсәрләрендә яшәү мәгънәсе хакындагы гамьнәр «үткән-бүгенге-киләчәк» оппозициясендә яктыртыла. Гомеренең соңгы елларында үзен милли көрәшкә багышлаган шагыйрь милләтнең үзбилгеләнүе хакында көчле публицистик мәкаләләр белән чыгыш ясый, регионда милли белем бирү системасын тергезү мәсьәләсен бөтен кискенлеге белән күтәрүчеләрнең берсе дә ул була. Б.Сөләймановның каләмдәшләре Г.Тукай, М.Җәлилгә багышланган шигырьләре шагыйрьнең әлеге көрәш юлындагы уйлануларын һәм теләк-омтылышларын сәнгатьчә гәүдәләндерүгә хезмәт итәләр:

Җилләр сыман йөри,	Без иреккә бары	Туган ил өчен без
Илләр буйлап,	Омтылганбыз,	Яуга кергән,
Безнең хакта күпме ялганнар.	Омтылмаган беркем зур данга.	Кергән сыман атлар бәйгегә.
Татарлар бит Фашист балтасына	Изелгән дә, Киселгән дә булган,	«Татар илен сатмый» дип язылган
Баш имәгән өчен ауганнар.	Җиңелмәгән ләкин дошманга.	Төрмә ташларына мәңгегә [28: 43].

Татар әдәбиятында себер сурәте милли шигърияттә Шәүкәт Гаделша тәхәллүсе белән танылган Шәүкәт Сибгатуллин иҗатында тудырыла. (Гаделша – шагыйрьнең әтисе исеме, безнеңчә, шушы тәхәллүсне сайлавы ук булачак шагыйрьнең иҗат кредосын билгели).

Иҗаты белән беренче танышканда ук, Гаделша меңъеллык тарихлы татар шигъриятендә борынгыдан килгән мәҗүси аһәңнәрне кабат яңгыраткан, үзенчәлекле, кабатланмас талант буларак кабул ителә. Әдәби тәнкыйть тә шагыйрь каләменең индивидуальлеген аның дөньяны үзенчәлекле кабул итүендә билгели.

1970 елларда әдәбиятка килгән шагыйрь – әсәрләрендә дөньяга карашның яңалыгы, шәхси-автор сурәтләү чаралары белән каләмдәшләреннән аерылып тора. «Себер татары» [29: 123] шигырендә кулланылган топос шагыйрьнең туган җирен дә, шунда яшәгән халыкның атамасын да белдерә; әсәрдә берничә штрих-сызык белән бик гади һәм, бер үк вакытта, үзгә холык-фигыльле, дөньяга үз карашы булган себер татары образы тудырыла. Киң күңеллелек бу халыкның төп сыйфаты итеп тәгаенләнә:

Бирәм соңгы серәнкәне[2],	Кызганмыйм да, үкенмим дә –.
Соңгы телемемне.	Рәхәтләнеп калам.
Күрәм кеше күңелләрен –	Себер татарларын шулай
Тыңлап күңелемне.	Яраткан бит Аллам [29: 123].

Үзенең иҗат җирлеген «Казан белән Себер арасы» дип билгеләгән шагыйрьгә шулай да Себер якын: шигырьләрендәге ситуацияләр Себер җирлегендә бара, лирик геройның кичерешләре дә шушы як белән бәйле. Ул үзенең катлаулы язмышы хакында фикер йөрткәндә, нигездә, себер татары позициясеннән чыгып сөйли. Бүгенге көндә Казан каласында яшәвенә нисбәтле булса кирәк, шагыйрь әсәрләре кырыс Себер шартларында гомер кичергән авылдашлары, туган халкы каршында тартыну, ятсыну хисләре белән сугарылган. Б.Сөләйманов иҗатыннан аермалы буларак, Гаделша әсәрләрендә геройның туган җирен сагыну, җирсү хисләре якташлары каршында үзен гаепле итеп тою хисе белән үрелгән.

Авылдашларым җылым тарта,	Нишләргә? Куллар шома, хәлсез,
Күл буенда җыйналып,	Үлгән чабак төсендә.
Кулларымны тыгып кесәгә,	Шундый куллар белән кайтканны
Читтә торам оялып...	Монда халык чит итә [28: 32].

Шагыйрьнең лирик герое һәрвакыт эчке каршылыкта яши: туган якларын сагыну, аның рәнҗетелгән, рәхимсез файдаланылган табигате хакында өзгәләнү хисе туган ягыннан аерылганлык, язмыш алдында көчсезлек белән үрелеп, сызлану, әрнү хисе тудыра.

Ш.Гаделша иҗатында дөньяның үзенчәлекле сурәтенә табигатькә үтә сак мөнәсәбәтне гәүдәләндерү аша да ирешелә. Шагыйрьнең күп әсәрләрендә табигать тасвирлары лирик кичерешләрнең фоны, урыны гына булудан туктап, сынландыру алымы аша сызлана, әрни, кичерә торган геройга әверелә. Әсәрләрендәге әрнү шагыйрь иҗатында «табигать һәм кеше» мөнәсәбәтләре чагылышының үзенчәлекле ягын барлыкка китерә. Бу – Гаделшаның шушы кавем вәкиле булуы, себер татарларының яшәү рәвеше һәм дөньяга үзенчәлекле карашы белән аңлатыла. Беренче карашка балаларча самими булган лирик герой алга таба тормыш тәҗрибәсе туплаган аксакал дәрәҗәсендә кабул ителә башлый. Себер табигатенең кире кайтару мөмкинлеге югалган гүзәллеге шигырьләрдәге хисләрнең сәбәбе булып тора: балыксыз күлләр, тапталып, ергаланып беткән тайга, ташландык татар авыллары һ.б. Шагыйрьнең балачак бишегенең бүгенге чынбарлыгы шундый … . Аның әсәрләре, язмыш кушуы буенча, ата-бабалары җиреннән аерылган замана кешесе кичерешләрен чагылдыра. Гаделша поэзиясендә токымы, туган туфрагы белән бәйләнышлар да көтелмәгәнчә яңгыраш ала. Лирик герой бөкрәйгән каенга («Зираттагы каен») хәл сорашып сүз кушкач, бәгырьләрне кисәрлек җавап ишетә:– *Атаң бит... Чытырдатып / Тамырдан тарта. / Озак кайталмавыңа / Гарьләнеп ята* [29: 26]. Шагыйрь туган җиренең үткәне шул рәвешле үзенең гаилә тарихына, нәселенә барып тоташа. Ш.Гаделшаның традицион булмаган дөнья сурәтендәге лирик геройның табигатьне ярату, соклану хисләрен чагылдырган үзенчәлекле образлылык тетрәндереп куя: «*Кайсы сазлык суырган, Сукмагын бабамнарның?/ Каенда – сөяк төсе / Күмелеп калганнарның*» [29: 123].

Гаделша шигъриятендәге хайваннар образы тереклекне тудырган Ана архетибы белән бәйләнгән. Болан образы, игътибарны үзенә тартып, себер җирлегенең символик чагылышы буларак кабул ителә. Бер хайванның үлеме автор тарафыннан тормыш бетүгә тиңләнә. Гаделша поэзиясендә урман өчен борчылу мотивы, кызыл җеп булып, шигырьләрне үзара бәйли. «Сагая карт урман», «Элек тә бит, самолетлар очса...», «Урманнарга кабам», «Заман агачлары» шигырьләрендә урман – бербөтен, ә тереклек аның аерым өлешләре

[2] шырпы

төсендә күзаллана. «Поши аткач» шигыренең төп мотивы да шундый:

Шундый салкын. Нарат шартлый. Эт селәгәе боз булган. Җан чыгарып яткан поши Җылысына сыенам. Карт аучылар сөяк чаба – Өлешләргә бүләләр. Итне түгел, гуя күчләп Гөнаһларын өяләр.	Җылынмый көн, Нарат шартлый. Үзәндә – аксыл томан. Үр артында, күпләп атып, Поши туныйлар сыман. Шумый юкә чаңгыларым – Табаннарга кан каткан. Эзәрлекләп гомерлеккә, Авыр хис кайта арттан [29: 81].

Укучы күз алдында җанны тетрәндерерлек натуралистик картина тудырыла. Аучылык һәм аучы мотивы аша («Йөз яшьлек аучы», «Аучы зары», «Аучы җыры») гөнаһлы җан коючы образы иҗат ителә. Ш.Гаделша шигърияте биографик сыйфатлары көчәйтелгән эмоциональ-психологик лирик герой белән аерылып тора.

Шагыйрьнең «Менә монда болан ауган»; «Башын чуртан судан сонган...» кебек шигырьләрендә тормышның мәгънәсезлеге, аның кешегә дошманилыгы хакындагы экзистенциаль фикерләр җиткерелә. «Болан күзе», «Болан баскан эзләргә», «Кинәт кенә купты давыл», «Сорап куйгалый иде...», «Күл йөрәге», «Карчык зары» әсәрләрендә дә дөньяга үзенчәлекле фәлсәфи караш чагылыш таба. Бушлык, тынлык – Тереклек, яшәү, өмет антитезалары аша укучыга гадәти булмаган фикерләр җиткерелә.

Күл буенда уйный Сабый болан. Аның күзләренә Дөнья тулган. Ап-ак болыт, Кояш, Яшел үлән, Чишмә, Чык сафлыгы иңгән. Кинәт мылтык шартлый,	Яңгырый урман! Кан чәчрәтеп ава Сабый болан. Урман итәгендә Ана болан. Аның күзләренә Ниләр тулган? Күрә алсагыз әгәр: Кайгы, яшь юк,- Дөньябызны йотарлык бушлык!» [29: 30].

Гаделша поэзиясендә реаль табигатьне һәм географик чынбарлыкны кабул итүнең автор аңында художестволы трансформациясе чагыла һәм шул рәвешле шагыйрьдә натуралистик сурәтлелек, гадәттән тыш кешеләштерү (анимизация) хас булган үзенчәлекле дөнья сурәте формалаша. Аның лирикасында табигатькә мөрәҗәгать итү алымы да еш кулланыла («И табигать, бүген мин...», «Чак кына аңлый алсам мин...», «Сусарларны куып булмый...», «И, бөҗәк», «Аккошларым» һ.б.).

Шагыйрьнең урман, су-күл образлары сурәтләнгән әсәрләренә мифологик фикерләү хас. «Күл йөрәге» шигырендә күлнең тере булуы хакында этник миф трансформацияләнгән. «Карчык зары»нда «кешеләштерелгән» күл образына фани дөнья белән саубуллашкан карчыкның үзенчәлекле мөрәҗәгате тасвирлана. Бу юлларда күлгә – себер халкына гына хас яшәү нигезенә –мөнәсәбәт тә чагылыш таба: *«...И күл! Сине ничек итеп / Күзләремә сеңдерим./ Картым тегендә иң әүвәл / Синең хакта төпченер»* [29: 136].

Тарихи вакыйгалар, тарихи шәхесләргә бәйле әсәрләрдә фәлсәфи уйланулар калкурак чагылыш таба. Шагыйрьләрдәге тарихилык алар иҗатының аерылгысыз эчке хасиятен билгели. Әдәбият белемендә тарихилык аерым бер чорның конкрет-тарихи эчтәлегенең художестволы чагылышы, аның кабатланмас кыяфәте һәм колориты мәгънәсендә карала.

Ш.Гаделша әсәрләрендә себер татарларының үз дәүләтчелекләрен югалтулары фаҗига буларак бәяләнә, себер топосы трагик хронотоп дәрәҗәсенә үстерелә. Бу үзенчәлек шагыйрьнең «Хәзинә», «Күңел елый», «Булмас бүтән уңай вакыт», «Ни диим» һ.б. әсәрләрендә күзәтелә. Себернең үткәне – бүгенге көн хәсрәте, ди шагыйрь. Риторик сорау алымына мөрәҗәгать ителгән «Сазлык» шигырендә автор илнең киләчәге хакында уйлана: «*Мондый сазлар бирәү микән,/ Күп микән? Кемнәр белә? / Бәхет басармы халыкны / Шундый сазлыклы илдә?»* [29: 22].

Ш.Гаделшаның «Бармы ирләр?» шигырендә тарихи шәхес Күчем хан образы милли идеал дәрәҗәсенә күтәрелгән. Тарихи вакыйгалар һәм халыкның бүгенге язмышы хакында параллельләр үткән-бүгенгенең бәйләнешләрен ачыкларга ярдәм итә. Трагик тарих шагыйрь иҗатында каршылыклы чагылыш таба. «Себер диләр аны, Себер...» әсәрендә себер төбәгенең табигый байлыкларына, үткән шанлы тарихына милләтнең өметсез киләчәге каршы куела: «*И Себер татары, ни диим?/ Бары тик Ермакны, Күчемне / Тарихта калдырыр өченме / Дөньяга,*

бу җиргә син килдең?» [29: 282] Себер топосы шигырьнең мәгънәви үзәген тәшкил итә. Шагыйрь милләттәшләрен, ваемсызлыктан ваз кичеп, Ермак, Күчем ханнар мисалында, туган җиренең байлыкларын сакларга, табигатен талауга, рәхимсез файдалануга каршы көрәшкә чакыра: *«Күк томан эчендә / «дөп тә дөп», / Тышаулы елгырлар килә күк. / Әнә шул атларны / Чүктереп атланыр / Берәр ир Себердә / Калдымы?»* [28: 294] Гаделша иҗатындагы хронотопта «тарихи», «индивидуаль» һәм «гомуми», «беркөнлек» һәм «мәңгелек» кебек мотивлар күчеше күзәтелә.

Димәк, Себер төбәге авторлары дөнья сурәте тудыруда төрле алымнарга һәм сурәтләү чараларына мөрәҗәгать итәләр. Себер татарларының психологик портреты, яшәешенең мораль-этик кануннары, әйләнә-тирәгә, аеруча табигатькә үзгә мөнәсәбәте региональ сүз сәнгатенең әдәби сурәте үзәгендә тора. Халык иҗаты җәүһәрләре, төбәкнең бай тарихы һәм шәхесләре, кабатланмас мифологиясе дә дөнья сурәтен баетып киләләр. Моннан тыш тарихи вакыт, эстетик, сакраль вакыт мәгънәсен алып, дөнья сурәте тудыруның актив элементына әверелә. Халык теленең энҗеләре, сурәтләү чараларына күчеп, оригиналь колорит тудыруга хезмәт итә. Болар себер төбәге татар әдәбиятындагы дөнья сурәтенең үзенчәлеген күрсәтә.

Әдәбият

1. *Николюкин А.Н.* Региональная литература // Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н.Николюкина. М., 2001. 1600 с.
2. *Вентцель Т.В.* Местный колорит // Литературный энциклопедический словарь / Под общ. ред. В.М.Кожевникова и П.А.Николаева. М., 1987. 750 с.
3. *Галямова Г.* Отражение темы Сибири в татарской прозе второй половины XX века: автореф. дис. … канд. филол. наук. Тобольск, 2006. 18 с.
4. *Муллачанова Г.* Художественный мир татарской поэзии Сибирского региона (1990-2005): автореф. дис… канд. филол. наук. Казань, 2006. 27 с.
5. *Фаизова Л.Х.* Особенности творчества сибирско-татарского поэта Ш.Гадельши: автореф. дис. … канд. филол. наук. Тобольск, 2006. 24 с.
6. *Талипова Г.М.* Тобольский поэт Амдами и его книга наставлений «Насихатнамэ»: автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2007. 22 с.
7. *Сурметова Л.Р.* Жанровое своеобразие песенно-музыкальных традиций татар Тюменской области: автореф. дис. … канд. филол. наук. Казань, 2007. 27 с.
8. *Сайфулина Ф.С.* Формирование и развитие татарской литературы Тюменского региона. Тюмень: Вектор Бук, 2007. 296 с.
9. *Ташкеева Г.Х.* Мифологические и фольклорные мотивы в романах Якуба Занкиева // Автореф. дис. … канд. филол. наук. Тобольск, 2009. 23 с.
10. *Кирамова Х.Х.* Литературно-публицистическая деятельность Якуба Занкиева: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Тобольск, 2009. 23 с.
11. *Соколовская Ж.П.* «Картина мира» в значениях слов: Семантические фантазии или «катехзис семантики». Симферополь: Таврия, 1993. 231 с.
12. *Геляева А.И.* Человек в языковой картине мира. Нальчик: Каб.–Балк. ун-т, 2002. 177 с.
13. Әдәбият белеме: терминнар һәм төшенчәләр сүзлеге / төз.-авт. Д.Ф.Заһидуллина һ.б. Казан: Мәгариф, 2007. 231 б.
14. *Бусыгина Л.В.*Поэтическая картина мира в лирике Кузебая Герда: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Саранск, 2003. 23 с.
15. *Сагитова Г.Р.* Художественная картина мира в драматургии Аяза Гилязова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2007. 27 с.
16. *Халхарова Л.Ц.* Проза Ч.Цыдендамбаева: специфика создания национальной картины мира: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Улан-Удэ, 2007. 22 с.
17. *Тухватова Г. Ф.* Художественная картина мира в творчестве Габдулгазиза Мунасыпова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2011. 22 с.
18. *Шигалугова З.Х.* Парадигма гендерной художественной картины мира в балкарской лирике 1960-1970-х годов (К.Кулиев – Т.Зумакулова): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Нальчик, 2011. 22 с.
19. *Матуева А.Б.* Взаимодействие культурных и этнопоэтических традиций в национальной картине мира бурятских поэтов 1960-1980-х гг. (Лирика Д.Улзытуева, Ц.-Д.Хамаева): автореф. дис. ... канд. филол. наук. Улан-Удэ. 2011. 25 с.
20. *Ситдикова Ч.Ф.* Принципы и приёмы создания художественной картины мира в прозе Ф.Сафина и Н.Гиматдиновой: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Казань, 2013. 23 с.
21. *Зәнкиев Я.* Иртеш таңнары: роман. Казан: Татар.кит.нәшр., 1988 286 б.
22. *Рогачев В.* В ожидании рассвета // Занкиев Я. Зори Иртыша. Тюмень: СофтДизайн, 1998. 232 с.
23. *Сагитова Г.Р.* Художественная картина мира в драматургии Аяза Гилязова: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2007. 27 с.
24. *Воронина Е.А.* Мировоззренческое знание в литературно-художественном творчестве: Дис. … канд. филос. наук. Нижний Новгород, 2008. 186 с.
25. *Сайфулина Ф.С., Замалиева Л.Ф.* Народный свадебный обряд как литературный первоисточник в татарской прозе // Филология и куль-

тура. Philology and Culture, 2012. №3 (29). С.146-148.
26. *Зәнкиев Я.* Иртеш таңнары: роман. Казан: Тат.кит.нәшр., 1994. 671 б.
27. *Зәнкиев Я.* Ялкында өтелгән мәхәббәт: роман. Төмән, Вектор Бук, 1999. 312 б.
28. *Сөләйманов Б.* Мин себер татарымын: шигырьләр, хикәяләр, мәкаләләр / Б.Сөләйманов; Н.Йосыпованың кереш сүзе. Екатеринбург: СВ-96 нәшр., 1998. 256 б.
29. *Гаделша Ш.* Аучы жыры. Казан: Татар кит.нәшр., 2004. 383 б.

КАРТИНА МИРА В ТАТАРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ СИБИРСКОГО РЕГИОНА

Гульфия Маратовна Талипова,
Тюменский государственный университет,
Россия, 625003, г. Тюмень, ул. Володарского, д. 6,
gulfiya.talipova@yandex.ru.

Флера Сагитовна Сайфулина,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
fsaifulina@mail.ru.

Статья посвящена исследованию проблемы становления своеобразного образа мира в произведениях татарской литературы, созданных на территории Сибири. Характерные черты национального менталитета, которые нашли отражение в литературном тексте, особенности авторского индивидуального восприятия мира исследуются на примере творчества сибирско-татарских писателей – прозаика Якуба Занкиева, поэтов Булата Сулейманова, Шауката Гадельши. Психологический портрет сибирских татар, морально-этические каноны их бытия, своеобразное отношение к окружающему миру, особенно к миру природы, находятся в центре внимания регионального словесного искусства. Жемчужины народного творчества, богатая история края и известные личности, неповторимая мифология, впряженные в канву литературного произведения, влияют на исключительность образа мира, созданного авторами произведений. Написанные на определенной географической территории, обладающие уникальными свойствами, присущими только литературе данного края, произведения анализируются как особенная составляющая часть общенационального литературного наследия.

Ключевые слова: татарская литература, сибирские татары, национальная литература, региональная литература, образ мира в литературе.